

IDA HOJNIK

Samostojnost in povezanost starih ljudi v času in prostoru

1. Staranje v prizmi časa

Kadar govorimo o staranju, je čas prav gotovo pomembna dimenzija. »Doživljanje časa je odvisno od pripadnosti določeni skupini« (Supek, 1987) in od razvojnih sprememb družbe. Čas lahko interpretiramo glede na fizični prostor, glede na trende globalnega družbenega razvoja ali glede na posameznika. Vsi trije vidiki se med seboj prepletajo. Čas oblikuje vsebino in dinamiko. Šele takrat, ko v analizo vsebine vključimo tudi čas, lahko govorimo o dinamiki (hitrosti oz. počasnosti) dogajanja oz. spreminjanja.

V intrageneracijskem procesu posameznika se integrirajo različni profili časovne dimenzije. Zato srečamo pri različnih avtorjih tudi različne simbolne oznake glede na to, kateri aspekt časovne dimenzije je postavljen v ospredje. Hendricks J. in Peters B. C. (1986) razlikujeta individualni, socialni, zgodovinski in ekološki čas. Individualni čas se oblikuje v subjektivnem časovnem polju. Posameznik se orientira po konkretnih dogodkih v svojem življenju. Če se spreminjajo prioritete dogodkov, se spreminjajo tudi glavne komponente posameznikovega časovnega doživljanja. V tem primeru gre za posameznikove izkušnje v življenju in za dogodke, ki so nanj bolj ali manj vplivali (npr. oblikovanje družine, napredovanje v poklicu, upokožitev, smrt bližnjega sorodnika).

Socialni čas avtorja opredeljujeta kot normativno sintezo individualnih časovnih shem. Socialni čas je element posameznikove interakcije v okolju. Predstavlja kulturni okvir, v katerem je sinhronizirana individualna temporalnost, nekakšen »ritem kolektivnega življenja« (isto tam).

Če oba vidika še drugače interpretiramo: individualni čas vključuje človekovo samostojnost, socialni pa povezanost z okoljem. Zgodovinski čas naj bi vključeval dimenzijo preteklosti, sedanjosti in prihodnosti skozi tradicijo in zgodovinske dogodke, ki so pomembni za posameznikovo kulturo. Nima direktno izkustvenega značaja. Izraža se v ohranjanju kulturnih simbolov.

Ekološki čas je povezan z naravnim oz. fizičnim prostorom in spremembami v njem. Vključuje spremembe zaradi naravnih zakonitosti in človeških posegov. Oboje vpliva na diferenciacijo časovne dimenzije.

W. Voges (1983) omenja subjektivni in socialni čas. Prvega opredeljuje kot notranjo časovno strukturo in je tesno povezan z organskim ritmom. Socialni čas pa predstavlja temeljni strukturni princip družbene resničnosti in individualnega življenja. S socialnim časom opisujemo celotno življenje v socialno relevantnih enotah in na ta način tudi prevedemo koledarsko starost v socialno starost, ki je opredeljena predvsem s socialnimi vlogami (Voges, isto tam).

2. Prepletanje dinamike različnih aspektov časovne dimenzije

Kadar govorimo o staranju z razvojnega vidika, to pomeni, da upoštevamo staranje kot proces (za razliko od starosti kot določenega življenjskega obdobja), dobimo najbolj zanesljivo sliko, če upoštevamo intrageneracijski časovni interval ene generacije.¹ Zato se v zadnjem času na raziskovalnem področju socialne gerontologije vedno bolj uveljavlja metoda življenjepisa oz. osebne zgodovine (Voges, 1983, Rosenmayr, 1979). S to metodo je možno primerjati dinamiko sprememb v subjektivnem zaznavanju posameznika ter dejanske spremembe v fizičnem in socialnem prostoru.

Intrageneracijski proces ima v razvitih družbah pri vsakem posamezniku enako oblikovano krivuljo, razlikuje se le po oscilacijah v srednjem delu, ki nastanejo zaradi različnih kombinacij vertikalne in horizontalne mobilnosti. Posameznik v procesu socializacije osvoji vrednostni sistem in prevzema družbene vloge kot so vstop v šolo, priprava na poklic, vstop v poklic, oblikovanje družine, družbena, društvena, interesna aktivnost, upokožitev. Upokožitev je zadnja družbena vloga v intrageneracijskem procesu, ki je vesplošno priznana kot izključitev, ni pa vsebinsko izpolnjena. V srednjem življenjskem obdobju se stopnjuje medosebna diferenciacija, ki se izraža v procesu individualizacije. Lahko bi rekli, da se individualizacija posameznika najbolj izrazito oblikuje v vedenju posameznika takrat, ko le-ta postane materialno in osebno samostojen subjekt. S starostjo individualna različnost narašča, ker se v celotnem življenju akumulirajo različni vplivi iz okolja.

Na človekovo življenje najbolj izrazito vplivajo trije procesi: vrednostni sistem, ekonomske spremembe in spremembe v fizičnem okolju. Fizično okolje se v času spreminja z najmanjšo dinamiko, tako da človek lahko sproti oblikuje novo sliko obdajajočega okolja in jo interiorizira v svoji zavesti. Drugače je, kadar človek sam zavestno spremeni okolje s preselitvijo. Takšna sprememba je hitra in prilagajanje traja dlje časa. Vpliva pa tudi motiv preselitve. Čim močnejši je motiv, tem hitrejša je prilagoditev na novo okolje. Starejši ljudje so največkrat nemotivirani za preselitev, ker se bojijo, da novega, neznanega okolja ne bodo obvladali.

Vrednostni sistem človek osvoji v procesu socializacije, se pravi v zgodnjem življenjskem obdobju. Raziskave kažejo, da vrednote ostanejo stabilne znotraj intrageneracijskega procesa.² Nove generacije osvojijo vrednote svojega časa in zaradi tega prihaja do konvergiranja različnih vrednostnih sistemov med generacijami. Bengtson in Black (v Baltes, 1981–84) navajata naslednje značilnosti medgeneracijskih procesov:

- a) Pogled posamezne generacije je odvisen od tega, kateri vrstniški skupini pripada;
- b) Individualne osebne spremembe pomembno vplivajo na medgeneracijske odnose;
- c) Medgeneracijski odnosi sami po sebi so razvojni pojav – to je kontinuiran proces, na katerega vplivajo individualne razvojne spremembe in kulturne spremembe.

¹ Nekateri avtorji uporabljajo namesto generacije pojem kohorta, da bi tako bolj poudarili homogenost starostne skupine, ki je bila kot celota postavljena v določeno konstelacijo socialnega življenja (npr. M. W. Riley, 1972)

² Makarovič je v raziskavi Problemi mladine, zaposlovanja in kadrov (Makarovič, 1984) odkril, da mladi bolj kot delo cenijo kreativnost, ki je značilna vrednota postindustrijske družbe, za starejšo generacijo pa sta značilni vrednoti delo in pridnost. Razlike so se pokazale tudi v ideoloških vrednotah mladih in starejših Slovencev (Hojnik, 1986). Mladi najbolj cenijo enakost in svobodo, ki sta izraziti socialistični vrednoti, starejši pa so ohranili bolj tradicionalno vrednostno orientacijo, v kateri dominirata mir in poštenje.

d) Medgeneracijski odnosi so dvosmeren kontinuiran pojav – vsak sprejema od drugega in prenaša na drugega;

e) Na medgeneracijske odnose vplivajo faktorji, ki predstavljajo kontinuiranost v tem procesu (npr. sorodstvo, solidarnost) in tisti, ki predstavljajo medgeneracijske razlike;

f) Socialno-kulturne spremembe se kažejo kot konfrontacija podobnosti in sprememb med generacijami.

Strokovnjaki v zahodnih družbah ugotavljajo vedno več podobnosti med starši in otroki (podobnosti se kažejo v prezentaciji jaza, v modi, preživljanju prostega časa) (Bytheway in drugi 1989). Vedenjski vzorci postajajo vse bolj starostno nedoločljivi. Povečuje se kontinuiteta v medgeneracijskih odnosih. Avtorji, ki razlagajo sociološke perspektive družbenega razvoja v informacijski dobi, predvidevajo, da bo osebnostna identiteta v življenjskem ciklusu človeka manj povezana s starostno določenimi vlogami (npr. šolanje, kariera, poroka, upokojitve). Življenjski cikel posameznika se bo deinstitucionaliziral. Dinamika družbenih razvojnih sprememb bo implicirala adaptabilne vedenjske vzorce posameznika tekom življenja. Zasebnost v družinskem življenju vse bolj zgublja na pomenu (isto tam). Družina izgublja funkcijo kot avtoritativna in hierarhična institucija.³ Več demokratičnosti v družinskih odnosih je pogojeno s spreminjanjem vrednot. Potreba po zasebnosti v družinskem okolju pa se bo z vidika telekomunikacijskih procesov v prihodnosti povečala.

Če se bo delovno okolje preneslo v bivalno okolje, se bo povečala potreba po mirnem, nemotenem prostoru za skoncentrirano delo.

Ekonomske spremembe imajo na starostnika po upokojitvi najbolj direkten vpliv. Ekonomski status upokojencev se zniža, lahko pa nastopijo še globalne ekonomske spremembe, ki se v zadnjih letih kažejo kot ekonomska kriza.⁴ (Najbolj drastično v socialističnih državah.)

Posameznik na ekonomska dogajanja v družbi ne more direktno vplivati, lahko pa le-te drastično vplivajo na kvaliteto njegovega življenja.

Prilagoditev na ekonomske spremembe je eksistenčno nujna, lahko pa predstavlja skrajno osiromašenje življenja, ki se zreducira le še na preživetje. V Jugoslaviji npr. so ekonomske spremembe *povečevale medgeneracijske razlike*. Najstarejša skupina starostnikov ima relativno slab ekonomski status, ker večina žensk ni bila zaposlenih in mora zakonski par živeti le z eno pokojnino. Generacija mladih upokojencev ima bistveno boljšo kvaliteto življenja, ker so svoje aktivno življenjsko obdobje preživeli v ekonomsko najboljših časih jugoslovanske družbe in lahko z akumuliranimi sredstvi ohranijo potrošniški način življenja tudi po upokojitvi. Današnje srednje generacije pa imajo bistveno slabše pogoje za materialno akumulacijo, ki se bo odražala tudi v slabšem življenjskem standardu po upokojitvi.

³ Popolnoma drugačna je funkcija družine v tradicionalnem okolju, kjer dominira patriarhalni družinski vzorec – dominacija starejšega nad mlajšim, moškega nad žensko, domačinov nad priseljenci (Mlinar, 1980). Večja diferenciacija družbenega sistema pogojuje tudi večje osamosvajanje mlajših in starejših generacij.

⁴ Zanimiv je podatek, kako starejša generacija v Sloveniji ocenjuje revščino v zadnjih letih. V raziskavi SJM 84 se je pokazalo, da je revščina starejše ljudi nad 60 let med vsemi starostnimi skupinami najmanj prizadela. Najbolj so revščino občutili najmlajši anketiranci med 18–25 leti (Hojnik, 1986). Upokojenci so na nizek socialni položaj že tako dobro adaptirani, da globalnih ekonomskih sprememb ne občutijo kot bistveno spremembo njihovega eksistenčnega položaja.

3. Individualizacija v časovni perspektivi družbenega vrednotenja staranja

Starost kot družbena kategorija je derivat delitve dela na osnovi produkcijske učinkovitosti in izobraževanja na vseh stopnjah. Drugače povedano: upokojevanje in z njim povezano družbeno vrednotenje starosti je iznajdba industrijske družbe. Novi načini proizvodnje so zahtevali na eni strani večjo izobraženost ljudi, na drugi strani pa čim večjo učinkovitost. Prva zahteva je bila rešena z obveznim izobraževalnim sistemom ter z višjimi oblikami izobraževanja, druga pa z *izključitvijo človeka iz delovnega procesa*, ko le-ta ni bil več produktivno učinkovit. Tako so zgodovinsko-socialni faktorji vplivali, da sta nastali dve novi družbeni kategoriji: adolescenti in upokojenci (Rosenmayr, 1979). Obema je skupna značilnost *neproduktivnost*, le s to razliko, da se ena šele pripravlja na vstop v delovni proces, druga pa je svoje že odslužila.

V industrijski družbi se starost obravnava kot *kategorija z izključitvijo iz sistema*. Izključitev iz sistema je urejena institucionalno, tako da upokojenec v sistemu nima priznane družbene vloge. Upokojenci niti kot posamezniki niti kot kategorija niso integrirani v družbeni sistem. »Sistem, katerega glavne komponente predstavljajo skupine in kolektivi, je na nizki ravni različnosti in integracije« (Teune, Mlinar, 1978). To lahko trdimo za sistem industrijske družbe, ki se do starih prebivalcev obnaša ravnodušno in neobčutljivo. Starostniki so »obravnavani« *uniformno* kot kategorija v odnosu do družbeno priznanega dela (upokojitve), kakor tudi glede družbeno organizirane pomoči oz. varstva (kolektivno institucionalno varstvo). Posameznik se izgublja v *povprečništvu oz. nivelizaciji individualnosti*. Uniformnost se izraža tako v družbeni vlogi znotraj sistema, kakor tudi v grajenem okolju.⁵

Z razvojem sistema se »hkrati povečujeta različnost in integracija«. (Teune, Mlinar, 1978). Z večjo diferenciacijo komponent sistema se povečuje tudi *senzibilnost sistema* za posamezne komponente. Večanje humanizacije sistema se izraža v večji odzivnosti sistema na različnost njegovih posameznih enot, hkrati pa se povečuje tudi odzivnost in vpliv enot (posameznikov) na funkcioniranje sistema.

Ta teoretična spoznanja se izražajo tudi v odnosu do starostne populacije znotraj sistema in v grajenem okolju:

1. V institutu upokojitve se pojavlja večja fleksibilnost, npr. zgodnja upokojitve, delna upokojitve;

2. Družbeno organizirana pomoč ni le na ravni uniformnega kolektivnega varstva v domovih za stare, ampak se vse bolj razvijajo servisne storitve v bivalnem okolju;

3. Obstaja vedno več možnosti za formalno in neformalno povezovanje starih prebivalcev (interesne skupine, klubi upokojencev, izobraževalni tečaji, vrstniške skupine);

4. Razvija se tudi gradnja stanovanj za starejše prebivalce s prilagojeno stopnjo varstva oz. »kontrol« (npr. neodvisna stanovanja, varovana stanovanja, razširjena stanovanja).

Starost se v družbi ne obravnava več zgolj povprečno, ampak zasledimo diferenciran pristop družbe do problemov starosti. Seveda ta diferencirana obravnava starosti še zdaleč ni dosegla maksimalne stopnje individualizacije. Veliko proble-

⁵ Prvi domovi za starostnike so bile stare graščine, ki so funkcionalno popolnoma neustrezne za bivanje onemoglih in bolnih starih ljudi. Prav tako so tudi stanovanja zelo slabe kvalitete in neustrezna. Živković (1973) je v svoji raziskavi ugotovil, da 40% stanovanj nima kopalnice, 30% jih nima stranišča, 23% je brez vodovoda in 27% brez kanalizacije.

mov se še vedno rešuje na ravni skupine (npr. do »podaljšane« zaposlitve oz. zapoznele upokojitve so v Sloveniji upravičeni samo univerzitetni profesorji). Te skupine pa se znotraj starostne populacije vedno bolj diferencirajo in individualizirajo, tako da smo priča procesu integracije raznovrstnosti, ki gre v smeri večje samostojnosti posameznika.

Makarovič (1986) meni, da je od kulturnega faktorja odvisno, v kolikšni meri bo tekom razvoja prišlo do porasta različnosti. To se najbolj izrazito kaže, če primerjamo med seboj stopnjo diferenciacije sistema v zahodnih, razvitih državah in vzhodnih državah.⁶

Podobno se kažejo razlike tudi med urbanim in ruralnim okoljem. Novosti je lažje uveljavljati v mestnem okolju, kjer je večja gostota prebivalstva in zato tudi večja selektivnost kot pa v ruralnem okolju, kjer je močno zakoreninjena tradicija in odklanjanje novosti.

Trend procesa individualizacije se bo v informacijski dobi stopnjeval do večje raznovrstnosti. S fleksibilnimi vzorci dela se bodo prepletali fleksibilni vzorci samopomoči, medsebojne pomoči in vzajemnih oblik dela v lokalni skupnosti. Reševanje problemov starosti bo v večji meri vezano na lokalno skupnost. Določena stopnja organiziranih dejavnosti, ki se bo ohranila, bo funkcionirala kot strokovna pomoč in dopolnilo neformalni dejavnosti v lokalnem prostoru.

LITERATURA:

1. Baltes P. (ed.) (1981-84): *Life Span Development and Behavior*, 6 volumes, Academic Press, New York
2. Bytheway B. in drugi (ed.) (1989): *Becoming and Being Old*, Sage Publ., London
3. Hendricks J. in drugi (1986): *The Times of Our Lives*, *American Behavioral Scientist*, vol. 29, št. 6, Sage Publ., Beverly Hills
4. Hojnik I. (1986): *Staranje in upokojevanje v zaostrenih družbenih razmerah*, RI FSPN, Ljubljana, raziskovalno poročilo
5. Makarovič J. (1986): *Kreativnost v družbeno-prostorskih procesih I*, raziskovalno poročilo, FSPN, Ljubljana
6. Makarovič J. (1984): *Problemi mladine, izobraževanja in kadrov*, RI FSPN, Ljubljana, raziskovalno poročilo
7. Mlinar Z. (1980): *Urbanizacija, urbanizem in sociologija*, FSPN, Ljubljana
8. Riley W.M. in drugi (1972): *Aging and Society*, vol. three: *A Sociology of Age Stratification*, Russell Sage Foundation, New York
9. Rosenmayr L. (1979): *Objective and Subjective Perspectives of Life Span Research*, paper prepared for the *Luxemburg Conference of Ageing and Life Course Transitions in an Interdisciplinary Perspective*
10. Supek R. (1987): *Grad po mjeri čovjeka*, Naprijed, Zagreb
11. Teune H., Mlinar Z. (1978): *The Social Ecology of Change*, Sage Publ., London
12. Voges W. (1983): *Soziologie der Lebensalter*, Sozial forschungsinstitute, München
13. Živković M. (1973): *Staranje u Jugoslaviji*, Zavod za zaštitu na radu, Niš

⁶ V Združenih državah je raznovrstnost oblik servisnih storitev in starostnega varstva veliko večja kot npr. v Sloveniji, kjer smo še do pred nekaj leti razvijali izključno institucionalno varstvo.